

Potrat ve staroslověněštině z pohledu etymologického

Ilona Janyšková

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, Brno

V příspěvku zjišťujeme, jaké lexikální prostředky používala staroslověněština, respektive církevní slovanština pro potrat. Lexikální materiál byl čerpán z pěťisvazkového pražského Slovníku jazyka staroslověněšského. Těžiště článku spočívá v etymologické analýze těchto lexémů, tedy určení jejich původní sémantické motivace, a v nacházení případných paralel v ostatních slovanských jazycích.

Klíčová slova: jazykověda, etymologie, staroslověněština, církevní slovanština, potrat

Cílem příspěvku je etymologický výklad, tedy určení původní sémantické motivace staroslověněšských, respektive církevněslovanských lexémů pro potrat. Pokud je nám známo, z hlediska etymologie nebyla těmto výrazům dosud věnována pozornost.¹ Studie vychází z lexikálního materiálu obsaženého ve Slovníku jazyka staroslověněšského (SJS).

1 *zmet'nikъ*

V charvátskohlaholském textu starozákonní knihy Job v Novljanském II. breviáři je doloženo substantivum *zmet'nikъ*² v tomto kontextu: *ili ěko zmet'nikъ skrveno nepostoěti ili iže zaěeti ne viděše světa* (Job 3,16) / nebo jako zahrabaný potrat – nebyl bych tu, jako nedonošený plod, který nespátřil světlo³. Autoři SJS (4:291) normalizují slovo v podobě *ꙗmetъnikъ* ‘potrat, zmetek’. Vzhledem k existenci varianty *iz'metakъ* v Novljanském I. breviáři je snad možno pro *zmet'nikъ* předpokládat původní tvar **izmetъnikъ*. Církevněslovanské slovo pro potrat patří do rodiny praslovanského slovesa **mesti*, které má ve slovanských jazycích řadu významů od ‘mést, zametat’ přes ‘prudce se hnát, zvedat se, vířit (o bouři, dešti, větru, listí, sněhu apod.)’ až k ‘házet, vrhat, metat’. Posledně jmenovaný význam ‘házet, vrhat, metat’ mají i staroslověněšská slovesa *mesti*, *metati*, podobně i prefigovaná *izmesti*, *izmetati* ‘vyhodit’. Společným východiskem je indoevropský slovesný kořen **met-*, který je – vzhledem k zmiňované široké škále významů – spojen s představou prudkého krouživého pohybu, z něhož lze uvedené významy

1 V rámci studie o postavení ženy ve velkomoravské společnosti se tématem potratu zabývala historička Lubomíra Havlíková (Havlíková 2009).

2 V řecké předloze je *ἔκτρομα* ‘potrat’. Výše uvedená verze je ovšem přizpůsobena podle latiny, srov.: aut sicut **abortivum absconditum** non subsisterem vel qui concepti non viderunt lucem (Stankovska 2018:30–31).

3 Ekumenický překlad Bible z roku 1979.

dobře vysvětlit.⁴ Csl. *zmet'nikъ* 'potrat' tak implikuje představu *'něčeho vyhozeného, vyvrhnutého, odstraněného'. Jako sémantickou paralelu je možno uvést ruské *выкидыш* 'potrat', 'potracený, nedonošený plod', derivát slovesa *выкинуть*, *выкидывать* 'vyhodit, vyhazovat', dial. *отбросыш* 'ребенок, родившийся мертвым, выкидыш' (SRNG 24:123), derivát slovesa *отбросить* 'odhodit'.

Také v češtině se můžeme setkat s výrazy pro potrat, které mají svůj původ v rodině slovanského *mesti*. Na rozdíl od výše uvedeného církevněslovanského výrazu jsou však omezeny na zvířata a ojediněle i na rostliny.⁵ Ve veterinárním lékařství znamená termín *zmetání* 'potrat, abortus, vypuzení plodu z dělohy zvířat před ukončením období březosti', slovesa *zmetati*, *změsti*, *pometati* znamenají 'vrhat, vrhnout mládě před ukončením březosti, potratit', *zmetek* je pak 'nedonošený plod, potracené zvířecí mládě' (SSJČ, PSJČ), v nářečích středočeských a severovýchodočeských i 'nedonošené, potracené dítě' (ALJ). Tyto výrazy jsou v českých nářečích bohatě doloženy, zde jen několik příkladů (ALJ): *Jalůvka pometala* 'jalovice potratila' (Slovácko), *To je veliká škoda, že ta naše straka letoj zmetala!* (jihočeské), *Diš kráva zmetala, a tily přide dřu na svjet, je to zmetek* (severovýchodočeské); kráva, která pometala, je *pometalka*, *pometalica* (ALJ). Ve staré češtině je ojediněle doloženo substantivum *zmetanie* 'potrat' (ESStč), v ukrajinských nářečích *зімтка* 'кобыла, у которой постоянно бывают выкидыши' (Hrinčenko 1907–1909, 2:166).

2 *izvr'g'kb*

V charvátskohlaholském breviáři Víta z Omišlje je na stejném místě textu starozákonní knihy Job (Job 3,16) pro nedonošený plod, potrat výraz *izvr'g'kb*: *ili ěko izvr'g'kb izlaze iz ložesnb⁶ matere* (Pechuška 1935:55). V církevněslovanských apoštolářích je *izvragъ* 'nedochůdce, nedonošenec' užito v přeneseném významu, srov.: *poslě že vsěchъ, jako izvragu, javi se tьně* (SJS 1:728). Slovní spojení *izvrěšti otroče* 'způsobit potrat' je doloženo v Euchologiu Sinajském v části obsahující staroslověnský penitenciál Zpovědi svętyichъ отьсъ: *ašte kotoraа žena izvrěžetъ otroče v⁷ lěta da pokaet' se o chlěb'ě) o vod'ě* / jestliže některá žena potratí dítě, nechť se kaje 3 roky o chlebu a vodě (MMFH 4:142).

Substantiva *izvr'g'kbъ*, *izvragъ* i sloveso *izvrěšti* 'vyvrhnout, vyhodit' patří do rodiny psl. **vergti*, *vr̥gǫ* 'vrhnout, hodit' (> stsl. *vrěšti* 'hodit, vrhnout, mrštit'), dobře doložené ve slovanských jazycích. Moskevský praslovanský slovník (ESSJa

4 Podrobněji k slovanskému materiálu i k etymologickému výkladu v. ESJS 8:462–463.

5 *Pometání jest ona nemoc, již květy dokonale nenasazují plodu, nebo když nenesou semen* (Presl 1848:326).

6 SJS 1:729 má chybně *dožesnb*, jež opravuje v SJS 5:440.

7 Tento grafém označuje číselnou hodnotu.

9:99n) rekonstruuje na základě stsl. *izvragъ* a str. *изворозъ* ‘nedochůdce, zmetek, potrácený plod’ (Sreznevskij 1893–1903, 1:1042, SRJa 6:129) psl. **jbzvorgъ*, deverbativum s *o*-stupněm ablautu od psl. prefigovaného slovesa **jbz-vbrgati*. To je možno chápat jako frekventativum od psl. **jbz-vergti*/**jbz-vbrgti*. V rámci rodiny psl. **vergti*/**vbrgti*/**vbrgati*/**vbrgnōti* je možno nalézt řadu příkladů ze slovanských jazyků, které se týkají našeho tématu,⁸ jako jsou slovinské *izvrēči* ‘potratit (o zvířatech)’: *kobila, krava, ovca je izvrgla* (Pleteršnik 1894–1895, 1:351), slovenské *zvrhnút* ‘(o zvířatech) potratit plod’: *Mali v hospodárstve škodu: ošipaná im zvrhla* (SSJ 5:774), běloruské dial. *звергнуць* ‘(o zvířatech) potratit’: *Карова, кабыла звергла, так усе жыўельы* (SBrH 2:285), ukrajinské dial. *звергати*: *Померши дити, недоноски, що мати звергла* (Hrinčenko 1907–1909, 2:128).

V csl. *izvrъgъкъ* ‘potrat’ můžeme opět vidět původní význam **‘něco vyvrhnoutého, vyhozeného’*.

Psl. **vergti* se vysvětluje buď z ie. kořene **uer-g-* ‘točit, kroutit’, rozšířené podoby ie. kořene **uer-* tv. (Pokorny 1959–1969:1154), přičemž sémantický posun **‘točit, kroutit’* → ‘hodit’ je dobře představitelný, nebo z ie. kořene **uerg^u-* ‘házet’ (LIV:689; Derksen 2008:515).⁹

3 *iskaza*

V Ust’užském rukopise Metodějova Nomokánonu, slovanském překladu sborníku byzantského církevního práva Jana Scholastika, je pro potrat zaznamenán výraz *iskaza*: *o ubiistviichъ volъnychъ i nevolъnychъ i o izdrězajuštichъ se saměchъ, i o iskazachъ*¹⁰ *i dētoubiistvēchъ, i o svěduštichъ ja.* / O vraždách dobrovolných a nedobrovolných a o těch, kteří se sami vyklešují. A o potratech a vraždění nemluvnat a o spoluvinících na tom (MMFH 4:258). Postverbale *iskaza* (< stsl. *iskaziti* ‘zničit’, ‘vyklestit’) patří do rodiny slovanského *kaziti* ‘ničit, poškozovat, kazit’,¹¹ jež ve staroslověnštině znamená vedle ‘kazit’ i ‘vyklešovat, kastrovat’ (SJS 2:4). Csl. *iskaza* ‘potrat’ je tedy spojeno s představou záhuby, zničení plodu.

8 V případě češtiny je možno v této souvislosti uvést snad české dial. (jihozápadočeské) *povrhel* ‘předčasně snesené, nedonošené vejce s měkkou skořápkou či bez ní’ (ALJ), ‘vejce bez skořáčky’ (ČJA 1999:508–510, 512). Zajímavý je i doklad z bulharských nářečí: bulharské dial. *извърляк* ‘v řadě poslední narozené dítě v rodině’, deverbativum od slovesa *извърлям* ‘vyhazovat, vyvrhovat’, vysvětlují bulharské etymologické slovníky (Mladenov 1941:91; BER 2:24) ze slovanského *chvrliti* ‘hodit, vyhodit’, jež Mladenov (1941:91) a Machek (1968:206) řadí do rodiny slovanského *vergti, vbrgō*; pak původní význam bulharského dialektismu by byl **‘to, co bylo vyhozeno, vyvrhuto’* (v. Janyšková 2006:129).

9 K příbuzným slovům v ie. jazycích a k dalším etymologickým výkladům v. ESJS 18:1088–1089.

10 V řecké předloze je *περί φθόριον* (rozuměj *φαρμάκων*) ‘prostředky k usmrcování a vyhánění plodu’ (MMFH 4:258, pozn. 22); srov. *φθόρια*, jež může stát i samostatně bez *φάρμακα* a mít význam ‘medicamenta abortus efficientia’ (Stephanus 1829, 9:782).

11 Deriváty stsl. slovesa *kaziti* mají své místo také například ve sféře nemoci, jak dokládají stsl. slova *prokaza, prokaženije* ‘malomocenství’ (SJS 3:352–353): toto onemocnění má za následek zničení částí končetin a zneotočení nemocného (podrobněji Janyšková 2014:325).

Prefigované imperfektivní *iskažati* je doloženo v památce Někotoraja zapovedь neboli Svjatych Apostol pravilo (českocírkevněslovanský penitenciál z 11. stol. uchovaný v ruskocírkevněslovanském opise ze začátku 15. stol.) pouze jedenkrát ve spojení *skažajušti v sobě otroča*, jež SJS (1:789) normalizuje v podobě *iskažati otroče* ‘hubit dítě (potratem)’. Derivát *prokaziti* ve spojení *prokaziti otroče* znamená ‘způsobit potrat’: (Euchologium Sinajské) *ašte kotoraa žena blōdъ sъtvorъši toli prokazitъ otroče v’ sebě*; (Někotoraja zapovedь) *ašte žena... neprazdna budetъ* i *prokazivši otroča i idetъ vъ cъbrkъ* (SJS 3:353).

Praslovanské **kaziti* ‘ničit, poškozovat, kazit apod.’ nemá přesvědčivý výklad, nejčastěji se chápe jako kauzativum k **čeznōti* ‘mizet, zanikat’.

4 *tlěnije*

Ve stejné památce, tedy v Ust’užském rukopise Metodějova Nomokánonu, je pro potrat zaznamenán i výraz *tlěnije* v tomto kontextu: *o ženachъ ljuby dějavъšichъ* i *pogublejuštichъ ražajemaja imi i tьštaštichъ sě tlěnja tvoriti*¹² | *prъvyi zakonъ povelě do ischoda ne prijatamъ byti. my že, miloserdněje izъobrětъše, ustavichomъ i*¹³ *lētъ* i *ispolniti po stepenemъ ustavnymъ* / Co se týče žen, které se dopouštěly smilství a hubily, co se jim narodilo, a pokoušely se provádět potraty, dřívější zákon nařizoval, aby nebyly přijaty až do smrti. My však jsme učinili milosrdnější nález a rozhodli jsme, aby splnily pokání desíti let podle stanovených stupňů (MMFH 4:337).

Stsl. *tlěnije* ‘tlení, zkáza, záhuba’, též ‘pomíjivost, porušitelnost’ je verbální substantivum odvozené od slovesa *tlěti* ‘tlít, kazit se, zanikat’. Kontinuanty praslovanského slovesa **tlěti* znamenají vedle ‘tlít, hnít, rozpadat se, práchnivět, trouchnivět’ i ‘doutnat, hořet bez plamene, dohořívát’.¹⁴ Slovo nemá jednoznačnou etymologii, v podstatě existují dva výklady. Podle jednoho je psl. sloveso denominativum od psl. **tlo* ‘zem, půda, podlaha’, podle druhého výkladu se odvozuje od ie. kořene **telH-* ‘být tichý, mlčet’ s předpokládaným sémantickým vývojem **‘být tichý, mlčet’* → ‘hořet slabým plamenem’ → ‘pomalu se rozkládat, tlít’ (ESJS 17:1009).

Původní sémantická motivace csl. výrazu pro potrat *tlěnije* je tak spojena s představou tlení, postupného rozkladu plodu.

5 Závěr

Původní sémantická motivace staroslověnských lexémů pro potrat doložených ve Slovníku jazyka staroslověnského spočívá v představě potratu jako ‘vyhození,

12 V řecké předloze je *φθόρεια ποιεῖν* (MMFH 4:337).

13 Tento grafém označuje číselnou hodnotu.

14 Srov. například české dial. *tlet* ‘doutnat’ (ALJ).

vyvrhnutí, odstranění plodu' (*zmet'nikъ, izvrъgъkъ*), 'zničení plodu' (*iskaza*) a 'tlení, postupného rozkladu plodu' (*tblěnije*). Z lexikálního materiálu SJS pouze víme, že potraty existovaly,¹⁵ nevíme však, jakým způsobem se potrat prováděl, jaké abortivní prostředky se používaly. K účinným, současně však k velmi nebezpečným lidovým abortivům patřila již v dávných dobách například chvojka klášterská / Juniperus sabina,¹⁶ která byla ve středověku často vysazována v klášterních zahradách, používaly se lektvary a nálevy i z jiných rostlin, například z rozmarýny lékařské / Rosmarinus officinalis aj. Naproti tomu z úryvků z výše uvedených právních památek (Zapovědi světyichъ отьсъ, Někotoraja zapověď, Nomokanonъ) se dozvídáme, jakým způsobem se trestal potrat; zjišťujeme, že žena, která záměrně potratila, byla odsouzena v závislosti na tom, zda k otěhotnění došlo v důsledku smilstva a cizoložství, či ne. Evidentní je, že potraty, praktikované od pradávna, byly zřejmě až v křesťanství hodnoceny a trestány jako provinění proti božím zákonům.

Literatura

- ALJ: *Archiv lidového jazyka* uložený v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně.
- BER: *Bälgarski etimologičen rečnik* 1–. Red. V. I. Georgiev et al. Sofija: Izdatelstvo na Bälgarskata akademija na naukite 1971–.
- ČJA 1999: *Český jazykový atlas* 3. Praha: Academia.
- Derksen, R., 2008: *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–. Red. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková. Praha: Academia 1989–2008, Brno: Tribun EU 2010–.
- ESSJa: *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* 1–. Red. O. N. Trubačev, A. F. Žuravlev, Ž. Ž. Varbot. Moskva: Nauka 1974–.
- ESStč: *Elektronický slovník staré češtiny*, přístupný na adrese <http://vokabular.ujc.cas.cz> [citováno ze dne 13. 3. 2018].
- Havlíková, L., 2009: Žena a potrat. K otázce přejímání římsko-byzantského práva a řecké terminologie ve slovanském prostředí. M. Kulhánková, K. Loudová. *Epea pteroenta. Růženě Dostálové k narozeninám*. Brno: Host, 97–106.
- Hrinčenko, B., 1907–1909: *Slovar' ukrajins'koji movy* 1–4. Reprint: Kyjiv: Vydavnyctvo Akademiji nauk Ukrajins'koji RSR 1958–1959.
- Janyšková, I., 2006: Názvy pro poslední dítě v rodině. I. Janyšková, H. Karlíková. *Studia etymologica Brunensia* 3. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 127–141.

15 O existenci potratů u starých Slovanů psal Niederle 1916:220–221.

16 O účinnosti abortiva svědčí německý dial. název chvojky klášterské *Kindermord* (Marzell 1943–1958, 2:1099).

- Janyšková, I., 2014: Původ staroslověnských názvů nemocí, jejich příznaků a projevů. *Slavia* 83, 323–332.
- LIV: *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstamm-bildungen*. Red. H. Rix. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag 2001.
- Machek, V., 1968: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- Marzell, H., 1943–1958: *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 1–5. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- Mladenov, S., 1941: *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bǎlgarskija knižoven ezik*. Sofija: Knigoizdatelstvo Christo G. Danov.
- MMFH: *Magnae Moraviae fontes historici / Prameny k dějinám Velké Moravy* 4: *Leges – Textus iuridici – Supplementa*. Brno: Universita J. E. Purkyně 1971.
- Niederle, L., 1916: *Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitností slovanských* 2/1. Praha: Nákladem Bursíka & Kohouta.
- Pechuška, F., 1935: Staroslovanský překlad knihy „Job“. *Časopis katolického duchovenstva* 101, 1–63.
- Pleteršnik, M., 1894–1895: *Slovensko-nemški slovar* 1–2. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- Pokorny, J., 1959–1969: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern – München: Francke Verlag.
- Presl, J. S., 1848: *Počátkové rostlinosloví*. Praha: V komisi u Kronbergra a Řivnáče.
- PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého* 1–8. Praha: Státní nakladatelství 1935–1957.
- SBrH: *Slovník belaruskich havorak paŭnočna-zachodnjaj Belarusi i jaje pahra-ničča* 1–5. Minsk: Navuka i tehnika 1979–1986.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Red. J. Kurz, Z. Hauptová. Praha: Academia, Euroslavica 1966–1997. 5: *Addenda et corrigenda*. Red. Z. Hauptová, V. Konzal, Š. Pilát. Praha: Euroslavica 2010–2016.
- Sreznevskij, I. I., 1893–1903: *Materialy dlja slovarja drevne-russkago jazyka* 1–3. Sanktpeterburg: Imperatorskaja Akademija Nauk.
- SRJa: *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv.* 1–. Moskva: Nauka 1975–.
- SRNG: *Slovar' russkich narodnych govorov* 1–. Moskva – Leningrad/Sankt-Peterburg: Nauka 1965–.
- SSJ: *Slovník slovenského jazyka* 1–6. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1959–1968.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého* 1–4. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1960–1971.

Stankovska, P., 2018: Pevod knigi Iova i jego tekstologičeskije charakteristiki v sochranivšichsja chorva glagoličeskich brevijach XIV-XV vv. *Starobălgaristika* 42/1, 19–37.

Stephanus, H., 1829: *Thesaurus Graecae linguae* 1–9. Nachdruck: Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt 1954.

Summary: Abortion in Old Church Slavonic Language from an Etymological Point of View

The Old Church Slavonic and Church Slavonic vocabulary listed in the Old Church Slavonic Dictionary (SJS) also contains lexemes denoting abortion. These are *zmet'nikъ*, *izvrъgъkъ*, *iskaza* and *tblěnije*. Church Slavonic *zmet'nikъ* (< *izmetъnikъ) belongs to the family of the Slavonic verbs *mesti*, *metati*, its original meaning is *‘‘what is thrown out, thrown away, removed’’; the semantic parallel is Russian *выкидыши* < *выкинуть*, *выкидывать*, vernacular *отбросыи* < *отбросить*. Church Slavonic *izvrъgъkъ* is derived from the Slavonic verb *vergti* ‘‘throw’’, its original meaning is also *‘‘something thrown out’’. Church Slavonic *iskaza* belonging to the family of Slavonic *kaziti* is associated with the idea of destruction of the foetus. Church Slavonic *tblěnije* is a verbal noun derived from the verb *tblěti*, its original semantic motivation is associated with the idea of a gradual decay of the foetus. The lexical material of the Old Church Slavonic Dictionary documents the existence of abortions, but it is not clear how the abortion was performed and what abortifacients were used.

Key words: linguistics, etymology, Old Church Slavonic, Church Slavonic, abortion